

Les comarques centrals de la llengua catalana i el problema dels límits dialectals. Una aproximació*

*A Miquel Àngel Pradilla,
home bo i excel·lent lingüista*

ELS FETS LINGÜÍSTICS

Ja fa molts anys, començàvem els camins de la recerca dins l'àmbit de les varietats geogràfiques de la llengua catalana en una zona sense voretar lingüísticament. El nostre propòsit era, entre altres, emmarcar-la dins la tradició dels estudis dialectals romànics, una tradició que donà molts i molt bons mestres, que van esmerçar les seves capacitats intel·lectuals en una ciència que feia pocs anys que havia començat a donar els primers fruits. Ara i ací, ens interessa destacar que dins la Romània s'han produït al llarg del temps discussions pseudocientífiques (i, també, de científiques, no cal dir-ho) que han tractat d'aclarir punts foscos en algunes varietats romàniques (per no qualificar-les de llengües), com ara les zones lingüísticament anomenades *francoprovençal* i *romanx*, per esmentar-ne algunes, que han comportat problemes fins i tot de denominació de la llengua.

El *francoprovençal* és el nom amb què es va donar a conèixer aquesta llengua romànica, que es diferenciava del provençal, i que va ésser definit com «un complexus dialectal qui designe un ensemble de dialectes néolatins, séparés de nos jours les uns des autres, et parlés sur un territoire s'étendant des sources du Rhin à l'Adriatique»;¹ tanmateix, aquests noms ja fa temps que, des de l'onomàstica,

* Aquest escrit s'ha beneficiat de la lectura atenta de la doctora Àngela Buj Alfara, a la qual regraciem des d'ací el temps dedicat a millorar la nostra redacció definitiva del treball.

1. Pierre BEC (1971), p. 310.

s'han vist abocats a la realitat del fet lingüístic i han canviat llurs denominacions. Així, el *francoprovençal* va rebre aquest nom en 1874 per part del seu descobridor per a la ciència (el lingüista friülà Graziadio Isaia Ascoli) que la va considerar una llengua que, alhora, formava un «parlar de transició» entre el francès i l'occità (aleshores anomenat *provençal*). Actualment, es reivindica el nom *arpità* (*Arps* per *Alps* a la zona) per a aquesta llengua, i l'antiga denominació que els romanistes donaven de *provençal* ja fa temps que ha passat a anomenar-se, amb rigor històric i lingüístic, *occità*.

Un altre cas també polèmic en aquesta qüestió és el *romanx*, sovint anomenat *grisó*. Es tracta d'una llengua romànica que es parla a diverses zones del cantó muntanyenc dels Grisons (Suïssa) i que forma part de la branca retoromànica, conjuntament amb el ladí i el friülà. Alternativament, si hom considera que el conjunt del retoromànic constitueix una sola llengua (el *rètic*), el romanx pot ser conceptuat com un dels tres grups dialectals (l'occidental) que la componen, a més del ladí i el friülà. El romanx, alhora, és constituït per subdialectes: el sobreselvà, el sotaselvà i el surmiran. I el ladí o engadinès és format pels subdialectes: alt engadinès i baix engadinès.

Heus ací on volíem arribar. Durant l'alba de l'estudi de les llengües romàniques, els lingüistes es van trobar amb uns sistemes lingüístics que tenien unes estructures ja consolidades —sobretot, i, a més, perquè eren les llengües de diversos estats (francès, espanyol, italià, romanès)— i amb uns altres que no s'havien consolidat amb el suport polític provinent d'un estat: occità (*provençal* en la denominació primera, com ja s'ha dit), català (considerat al principi una varietat més de l'occità), sard, retoromànic, francoprovençal i gascó. Aquests sistemes oferien un camp sense voretar i, per tant, molt apropiat perquè els romanistes en comencesin la descripció lingüística, la classificació, l'extensió geogràfica i la molt probable discussió científica posterior.

Tota aquesta darrera qüestió lingüística sobre l'engadinès o el ladí fou estudiada pel romanista italià (del Friül) Graziadio Isaia Ascoli esmentat suara, que, en 1873, va publicar un gros estudi de més de sis-cents pàgines, anomenat *Saggi ladini*, en què tractava d'analitzar els diversos parlars amb els trets que els diferenciaven per tal de poder-ne exposar els límits geogràfics. D'aquesta manera, restava encetada la dialectologia romànica. No cal dir que Ascoli va tenir problemes de bon principi, puix que el «nacionalisme» d'alguns altres romanistes s'hi va oposar per raons extralingüístiques o sociopolítiques.

EL PROBLEMA DELS LÍMITS DIALECTALS

Començarem amb una afirmació contundent expressada fa aproximadament cent cinquanta anys, segons la qual és impossible una classificació completament

científica dels dialectes romànics. Aquesta asseveració fou dita pel romanista alemany Hugo Schuchardt allà cap a l'any 1870 en una conferència que portava per títol *Über die Klassifikation der Romanischen Mundarten*, publicada posteriorment en 1900 a Leipzig.² Però, d'això, no n'hem de fer gaire cas, perquè encara ens trobem a l'alba dels estudis classificatoris de les llengües i dels dialectes romànics. Cal basar-se en criteris lingüístics —com feia l'esmentat Ascoli—; en la convergència i la divergència de fenòmens fonètics, morfològics i lexicals. Així es constata com de difícil és traçar fronteres clares entre llengües genealògicament afins; solament s'obté un límit segur i evident quan es tracta de llengües amb un caràcter molt distint, mentre que, si les llengües pertanyen al mateix grup lingüístic, la transició entre varietats dialectals és gairebé sempre insensible.

D'altra banda, cal dir que el concepte *dialecte de transició* és poc científic des del punt de vista lingüístic. Per això ens estimem més posar límits a les anomenades *zones de transició* —en aquest cas, del tortosí— basant-nos en la idea que en aquesta zona la dita transició ocupa aproximadament uns dos-cents quilòmetres. I ens demanem: no és massa transició aquesta?

ALGUNS CASOS PROBLEMÀTICS DE DIALECTES DE TRANSICIÓ

La Romània, ja ho hem vist, ofereix molts exemples de límits dialectals difícils de delimitar dins una mateixa llengua: el sobreselvà i el sotaselvà, l'aranès i el gascò, l'alt engadinès i el baix engadinès, la secció septentrional i la secció meridional del francoprovençal, etc. Venint ara, doncs, a la nostra llengua, a les comarques centrals de l'idioma, tenim un cas de dialecte de transició amb el tortosí, format pel tortosí septentrional i el tortosí meridional, segons els nostres estudis, exposats ja fa molts anys principalment per Gimeno Betí en l'article «El tortosí. Extensió i característiques dialectals».³ En aquest cas, com en altres dialectes romànics, la geografia lingüística no acaba d'establir isoglosses clares de diferenciació en dialectes molt pròxims, de la qual cosa hi ha exemples a bastament; per això mateix, hom parla de feixos d'isoglosses, que definirien més clarament la divisió entre varietats dialectals, però, com sabem, tampoc els fenòmens fonètics i morfològics —i encara menys els lexicals— no presenten els mateixos límits en tots els exemples. No és estrany, doncs, que diversos estudis sobre una llengua o un dialecte romànic determinats arribin a conclusions molt diferents i sovint, fins i tot, contraposades. A conseqüència de tot el que acabem d'exposar, considerem adient donar exemples del romanès, llengua de fesomia particular a causa de l'aïllament geogràfic i dels esdeveniments històrics pels quals ha passat, que van fer

2. Cf. Carlo TAGLIAVINI (1973), p. 476.

3. Lluís GIMENO BETÍ (1991).

que romangués apartat del món neollatí occidental. I ens preguntem: aquesta llengua, que des del punt de vista lingüístic té un aire i una fesomia particulars, amb quines llengües i amb quins dialectes d'Occident presenta majors concordançes? En relació amb això, observem que diferents romanistes han destacat concordançes amb una o altra, segons el cas, de les llengües romàniques occidentals: amb l'engadinès o el ladí (Ascoli, 1846), amb els dialectes italians meridionals (Jordan, 1923-1928; Lüdke, 1927; etc.) —especialment, el sicilià—, amb l'occità (Huss, 1910), amb l'espanyol (Scholz, 1929; Jordan, 1964; etc.) i amb el sard (Pop, 1960-1961). La conclusió és clara i, tal com apuntava més amunt, difícil d'aclarir.

PETIT EXCURSUS SOBRE EL PROBLEMA DE LES FRONTERES DIALECTALS ENTRE VARIETATS ROMÀNIQUES

El tema de les fronteres dialectals ha fet que es plantegi el desencert del terme *dialecte* i hom ha volgut substituir-lo pels conceptes *fet lingüístic*⁴ i *continuïtat geogràfica*,⁵ entre altres intents de substitució per vocables més adients, segons els autors.⁶ El primer dels dos conceptes proposats (*fet lingüístic*) en realitat afirma que els dialectes no existeixen i que, per tant, «tota definició del dialecte és una *definitio nominis* i no una *definitio rei*»⁷. El segon (*continuïtat geogràfica*) s'ha de relacionar directament amb el concepte *parentiu lingüístic*, que jeràrquicament és superordinat al de *continuïtat lingüística*.

Les investigacions sobre aquest aspecte han demostrat cada vegada amb major claror que existeixen tant els dialectes com les fronteres dialectals, però que generalment aquestes fronteres no són precises i no formen unes línies ben definides, sinó feixos de trets lingüístics que corren els uns al costat dels altres, s'entrecreuen i coincideixen poques vegades; tanmateix, finalment no constitueixen una frontera lingüística sinó més aviat una zona lingüística de frontera.⁸ Per exemple, en el món romànic hom ha fixat, en territori retoromànic, la frontera entre dues poblacions de l'alt engadinès, que comportà molts problemes de situació (Bravuogn/Bergün i Zuoz),⁹ en territori francoprovençal, la frontera entre el

4. Cf. Benedek Elemér VIDOS (1973), p. 275.

5. Cf. Mario ALINEI (1984), p. 189.

6. Per exemple, Mario ALINEI (1984), p. 189. Cf. també Jaume CORBERA POU (1996).

7. Benedek Elemér VIDOS (1973), p. 275, definició extreta de diversos romanistes.

8. Cf. Benedek Elemér VIDOS (1973), p. 276.

9. Vegeu C. M. LUTTA (1923), «Der dialekt von Bergün und seine Stellung innerhalb der räto romanischen Mundarten Graubündens», a *Zeitschrift für Romanische Philologie*, B. 71, p. 319 i s. (*apud* Benedek Elemér VIDOS, 1973, p. 276, nota 2).

francoprovençal i el piemontès,¹⁰ entre Forez oriental i occidental,¹¹ etc. Caldrà, doncs, recordar-ho més endavant quan exposem la frontera entre el tortosí septentrional i el meridional i comprovem la problemàtica d'aquesta mena d'estudis.

De tot això exposat fins ací, i sobretot amb l'atenta lectura dels treballs referenciats a les notes a peu de pàgina, es desprèn que existeixen veritablement fronteres dialectals —i, per tant, dialectes—, fet corroborat, a més, pels mateixos parlants, que, d'una manera subjectiva, saben on acaba el seu parlar i on en comença un altre.

Un altre concepte que cal considerar és el de *confins o límits dialectals*, expressió que per si mateixa pot incórrer en un error. L'hàbit a l'aplicació artificial politicogeogràfica, administrativa i jurídica pel qual hom constitueix línies ideals netaament traçades damunt el mapa i segurament prou reconegut sobre el terreny (confins d'un estat, d'una província, d'un poder...) suggereix de cercar límits precisos als dialectes.

No és que el repartiment d'un territori segons les antigues circumscripcions polítiques, administratives o eclesiàstiques no deixa rastre en la situació dialectal hodierna, al contrari, atès que coneixem exemples de fenòmens típics dialectals que acaben exactament sobre la línia que divideix la diòcesi o els estats medievals. No cal dir, per sabut, que aquestes coincidències seran més evidents com més lluny en el temps sigui llur estudi. N'és un exemple el treball de Pierre Gardette (1941). Aquest autor confronta el mapa dels tractaments fonètics actuals, capriciosos i rebel, amb els dels límits antics, estables i ordenats, i explica la divisió amb els límits diocesans medievals, els quals, tot i que són ben coneguts, gairebé sempre són sobreposats a la divisió d'August de la Gàllia en *civitates*, repetint, sembla, les antigues fronteres gàl·liques i recorrent una línia també geogràficament atenuant.¹²

Cal recordar, sobre això, que la creació de la diòcesi de Tortosa (segle iv) també se superposava sobre les divisions romanes de les tribus ibèriques; en aquest cas, la tribu dels *ilercavons*. Tanmateix, llevat d'aquests residus perceptibles a través d'un examen acurat de situacions lingüístiques actuals i de situacions històriques passades, no es pot dir que els confins representen veritablement els límits rígids de fronteres dialectals, ni és de creure que els constitueixin els grans obstacles naturals (grans rius, cadenes de muntanyes...) perquè, si també ací, i en major nombre, tenim casos indiscutibles de separació idiomàtica a causa de la confi-

10. Vegeu Hans HAFNER (1955), «Grundzüge einer Lautlehre des Altfrankoprovenzalischen», a *Romanica Helvetica*, vol. 52, Berna, p. 7 (*apud* Benedek Elemér VIDOS, 1973, p. 276, nota 3).

11. Vegeu Antoni BADIA I MARGARIT (1951-1952).

12. En aquest sentit, també hi han dit la seva diversos autors, entre els quals cal destacar L. Gauchat, que va investigar el cas de dues viles suïsses, La Ferrière i Les Bois, gairebé als confins de França (*apud* Manlio CORTELAZZO, 1980, p. 32, nota 51).

guració actual i passada de la terra, no manquen situacions contràries, per exemple, la unitat del francoprovençal no és totalment obstaculitzada per la cadena alpina més alta d'Europa,¹³ com ho és la catalana dels Pirineus.

Podem plantejar-nos, doncs, l'existència dels confins dialectals? Ja hem vist més amunt que hom negava l'existència dels dialectes, és a dir, la impossibilitat de limitar-los d'una manera clara. Tanmateix, a l'inici de tot, hi hagué abundoses i interminables discussions sobre la possibilitat de donar una fesomia territorialment clara a un dialecte després que, en 1875, sense voler-ho, Ascoli aïllés, en el conjunt de les llengües francesa i occitana (provençal, segons ell), un prototip idiomàtic, el qual alhora reuneix, amb alguns caràcters específics seus, més uns altres caràcters, que en part són comuns al francès i en part ho són a l'occità, que ell va anomenar *francoprovençal*. Paul Meyer, en la ressenya del treball d'Ascoli,¹⁴ negava rotundament no l'extracció del grup dialectal sinó la constitució de qualsevol dialecte per l'arbitrarietat de la tria dels fenòmens lingüístics caracteritzats, variables segons els dialectes limítrofs. En la resposta a Meyer, Ascoli¹⁵ afirma que cada prototip natural de dialecte no es distingeix dels altres pels caràcters propis, sinó per la presència simultània o per la combinació particular d'alguns caràcters comuns en la classificació de qualsevol sèrie de dialectes. Però aquesta explicació tampoc no convenç Meyer, que persisteix i confirma la seva opinió: «une division suppose des limites, et le parler roman n'offre que des limites extérieures, là où il confine à la mer ou à des idiomes non latins. De limites intérieures, il n'est a pas...».¹⁶

TRETS LINGÜÍSTICS FONAMENTALS QUE HOM FA SERVIR PER A DELIMITAR DIALECTES: ELS FETS QUE ENS ACOSTEN

Aquest apartat, part pràctica del que hem assenyalat en els paràgrafs anteriors, exposa alguns casos de trets dialectals que han servit als lingüistes per a delimitar subdialectes en llengües que s'han anomenat (i s'anomenen) *parlars o dialectes de transició*. Es tracta, entre d'altres, del francoprovençal, del romanx i del català.

Direm tot seguit algunes paraules del francoprovençal, una llengua romànica gairebé desconeguda per als no versats en llengües romàniques.

13. Cf. C. NIGRA (1878), p. 1-52, en què són atribuïts a aquell domini lingüístic les valls d'Aosta i Soana.

14. *Romania*, vol. IV (1875), p. 294-296 (*apud* Manlio CORTELAZZO, 1980, p. 34).

15. Cf. *Archivio Glottologico Italiano*, vol. II (1876), p. 385-395 (*apud* Manlio CORTELAZZO, 1980, p. 34).

16. Cf. *Romania*, vol. V (1876), p. 505-506.

El francoprovençal

És un conjunt (*ensemble*) dialectalment molt trossejat que comprèn la part més extensa de Forez,¹⁷ del Delfinat i de Savoia; la part sud del Franc Comtat, la Vall d'Aosta i la Suïssa romanda;¹⁸ o sigui, una desena de departaments francesos totalment o parcialment. Les ciutats més importants del territori són les següents: Lió, Roanne, Saint-Étienne, Bourg, Pontarlier, Grenoble i Chambéry, per la part de França; Aosta, per la d'Itàlia, i Ginebra, Lausana i Neuchâtel, per la de Suïssa. Aquesta llengua està en contacte amb el domini d'oïl, el domini d'oc, els parlars germànics de la Suïssa alemanya (*Suisse alémanique*) i els parlars italians (piemontès).

Una divisió versemblant del francoprovençal és la que proposa una classificació en dues seccions:

a) La *secció septentrional*, que comprèn la major part dels cantons de Friburg i de Neuchâtel, el Valais i el cantó de Vaud.

b) La *secció meridional*, que comprèn el Lionès, el Delfinat, Savoia i el cantó de Ginebra.

Una característica lingüística del francoprovençal que destaca la majoria de romanistes és el vocalisme més afí a l'occità (provençal) i el consonantisme més d'acord amb el francès.

El retoromànic o romanx

Tot i que ja n'hem exposat alguna cosa més amunt, ara ens interessa destacar l'obra *Saggi ladini*, d'Ascoli, que ofereix una anàlisi minuciosa dels dialectes d'aquesta llengua, entre els quals, l'alt i el baix engadinès, que ens anirà molt bé per a la confrontació amb el tortosí septentrional i el meridional del català, si més no per a albirar la dificultat a l'hora d'establir fronteres entre ells.

Tanmateix, ja als inicis, veient-ne l'estructura dialectal, la cohesió reduïda, la gran varietat de dialectes i els llaços d'unió amb els dialectes de l'Itàlia septentrional, hom en va posar en dubte la unitat originària i la independència, i les seves tres formes —retoromànic occidental, central i oriental— van ésser considerades ramificacions originàries del llombard, del trentí i del vènet, respectivament —és a dir, dels dialectes italians septentrionals. Aquesta consideració hauria posat fi a la independència del retoromànic i, així, hom hauria considerat tres dialectes italians, però la unitat d'aquests tres dialectes ja fou proclamada abans de la Primera Guerra Mundial.¹⁹

17. Forez és una antiga província de França, que correspon aproximadament a la part central del departament modern del Loira i a una part dels departaments de l'Alt Loira i del Puèi Domat.

18. Suïssa de cultura francesa.

19. Cf. Theodor GARTNER (1904), «Die rätoromanischen Mundarten», a G. GRÖBER, *Grundriss der Roman Philologie*, vol. I (*apud* Benedek Elemér VIDOS, 1973, p. 313, nota 2).

Actualment, la qüestió referent a la unitat i a la independència del retoromànic és clara i no es pot dubtar de la unitat i la independència lingüística dels tres territoris retoromànics, ni, tampoc, del seu estret lligam amb el gal·loromànic. Hom ha establert que les diversitats en el camp de la fonètica i del lèxic entre aquests tres territoris són massa petites perquè es pugui dubtar de la unitat originària.²⁰

Les correspondències fonètiques principals entre les tres àrees retoromàniques són les següents:

— La conservació de la *-s*, per la qual el plural retoromànic termina en *-s*: singular *mīr* (retoromànic occidental, ret. occ.), *mur* (retoromànic central, ret. cent.) i *mūr* (retoromànic oriental, ret. or.) < llatí *MŪRUM*; plurals *mīrs*, *mures* i *mūrs*, respectivament.

— La conservació de la *l* en els grups consonàntics llatins *CL*, *GL*, *BL*, *PL* i *FL* a principi de mot: llatí *CLĀVEM* > ret. occ. *klaf*, ret. cent. *kle*, ret. or. *klaf*; llatí *GLĀCĪĒS* > ret. occ. *glatš*, ret. or. *glatša*.

— La palatalització de la *c* i la *g* davant *a*: llatí *CĀBALLUS* > ret. occ. *chavals*, ret. cent. *Tšavál*, ret. or. *chavál*; *GALLĪNA* > ret. occ. *dylínya*, ret. cent. *dyalína/yarína*, ret. or. *dyalína*.²¹

En el terreny del lèxic destaquen la unitat i la interdependència de les tres zones retoromàniques, com ara les continuacions del llatí *SOLICULUS* ‘sol’ i del cèltic *DRAGIU* ‘sedàs’:

— *SOLICULUS* > ret. occ. *sulegl*, ret. cent. *soreje* o *sorogle*, ret. or. *sorèli*.

— *DRAGIU* > ret. occ. *dratg*, ret. cent. *drai* o *drei*, ret. or. *dras*. D'altra banda, en aquest territori també hi ha nombroses concordances entre el retoromànic i el francès en contrast amb l'italià. Per exemple:

— En retoromànic, *sulegl*, *clucher*, *auk*, *infaunt*, *suvent*, etc.

— En francès, *soleil*, *clocher*, *oncle*, *enfant*, *souvent*, etc.

— En italià, *sole*, *campanile*, *zio*, *ragazzo*, *spesso*, etc.

Per tant, no es pot posar en dubte la unitat i la independència originària dels dialectes retoromànics,²² la qual cosa no significa que el retoromànic no tingui correspondències estretes adés amb el gal·loromànic, adés amb l'italoromànic.

Ampliant la informació lingüística de les dues branques ladines o romanxes del retoromànic, tenim el que segueix a continuació.

20. Cf. Benedek Elemér VIDOS (1973), p. 313, nota 4.

21. Vegeu Benedek Elemér VIDOS (1973), p. 312-313.

22. Unitat demostrada per Ascoli a la qual es van afegir autors com Gartner, Bertoni, R. von Planta, J. Jud, C. Merlo, W. Meyer-Lübke, G. Bertoni, W. von Wartburg i C. Tagliavini, entre els primers romanistes.

Trets comuns en engadinès

— La E tònica travada es manté: BĚLLOS > *bel*, BĚLLA > *bella*, PĚLLE > *pel*, APĚRTU > *avert/aviert*, HĚRBA > *erba/erva*, TĚRRA > *terra*, PĚRDĚRE > *perder*, FĚSTA > *fiesta*, TĚSTA > *testa*, FENĚSTR > *finestra*, etc.

— La O tònica travada, generalment per una geminada antiga, llatina o romànica, passa a [u], on es diftonga en *uo*: *TŌTTU > *tuot*, BŪTTE > *buot*, RŪPTU > *ruot*, SŪBTU > *suot*, BŪCCA > *buocha*, BŪLLIT > *buoglia*, CŪPPA > *cuoppa*, TŪRRE > *tuor*, TŪSSE > *tuos*, etc.

— La diftongació de les vocals tancades E i O del protoromanç no és menys complexa: la E lliure, generalment, diftonga en *ei* [ej] en romanx i s'obre en [aj] en ladí: SĪTE > *seit* [séjt] en engadinès. Respecte als diftongs produïts per E hi ha una oposició fonològica diftong-diftong [aj/ej] en baix engadinès.

— Com a part d'una llengua romànica occidental, la lenició cèltica també actua en engadinès (P > b > v, T > d, K > g/y: CAPĪLLU > *chavè*, RĪPA > *riva*, SAPĚRE > *saver/savair*, APĚRTU > *aviert*, CAPRA > *chavra/chevra*, CATĚNA > *cadeina/chadaina*, MATŪRUS > *madir/madür*, etc.); tanmateix, -D- emmudeix (CŌDA > *cua*, SŪDARE > *suar/süar*) i -G- palatalitza (PACARE > *pajar/pajer*, BRACA > *braja/breja*, etc.).

— Un dels trets lingüístics és la palatalització de C + A i de G + A, com s'esdevé en gal·loromànic oïl: CAPRA > *chavra/chevra*, CASA > *chasa/chesa*, CAPUT > *chol/cheu*, CANTARE > *chantar*, etc.

Trets lingüístics de l'alt engadinès

— La A tònica en posició lliure palatalitza en *e*: PRATA > *preda*, ALA > *ela*, CLAVE > *clev*, etc.

— Davant una *n* (lliure o travada), la A diftonga en *au*: PANE > *paun*, DEMANE > *demaun*, MANU > *maun*, LANA > *launa*, etc.

— El diftong primari o llatí AU monoftonga: AUCA > *ocha*, AURU > *or*, LAUDAT > *loda*, TAURU > *tor*, etc.

— La E tònica lliure, llarga i tancada, no diftonga, com ho fa el baix engadinès: HĚRI > *her*, CĚLU > *tschël*, DĚCEM > *desch*, etc.

— La O tònica lliure, esdevinguda llarga i tancada, s'ha fragmentat en [ów], seguint el procés del punt anterior *e* > [éj]. Exemples: BŌVE > *bouv*, CŌR > *cour*, NŌVU/NŌVE > *nouv*, RŌTA > *rouda*, SCHŌLA > *scoula*, MŌLA > *moula*, *PLŌVERE > *plouver*.

— APERTU > *avert*, HERBA > *erba*, CAPRA > *chavra*, CASA > *chasa*, CAPUT > *cho*, etc.

Trets lingüístics del baix engadinès

— La A llatina tònica lliure subsisteix en baix engadinès: PRATU > *prau*, ALA > *ala*, CLAVE > *clav*, etc.

— Davant *m* i *n*, A es velaritzava en *o*: CLAMAT > *cloma*, FAME > *fom*, CAMBA > *comba*, ANNU > *on*, etc.

— El diftong primari o llatí AU subsisteix en una bona part del baix engadinès: AUCA > *auca*, AURU > *aur*, LAUDAT > *lauda*, TAURU > *taur*, etc.

— La E tònica lliure, llarga i tancada, es diftonga en [éj] en baix engadinès: GRĚVE > *greiv*, LĚVE > *leiv*, NĚPOS > *neiv*, ĚRAT > *eira*, PĚTRA > *peidra*, etc., però HĚRI > *her*, ČĚLU > *tščêl*, DĚCEM > *desch*, etc., en alt engadinès.

— La O tònica lliure es manté igualment sense fragmentació primitiva en baix engadinès (timbre [ó]/[ó]): BŎVE > *bov*, CŎR > *cor*, NŎVU/NŎVE > *nov*, RŎTA > *roda*, SCHŎLA > *scola*, MŎLA > *mola*, *PLŎVERE > *plover*.

— APERTU > *aviert*, HERBA > *erva*, ČAPRA > *chevra*, CASA > *chesa*, CAPUT > *cheu*, etc.

LA FRAGMENTACIÓ DE LA VARIETAT DIATÒPICA TORTOSINA

Com en els casos suara analitzats i descrits amb algunes poques característiques lingüístiques, a casa nostra tenim el cas del dialecte tortosí, que, per la seva situació geogràfica i per les seves relacions econòmiques i culturals, ha servit de via d'enllaç de les zones septentrionals i meridionals de la llengua catalana, participant, com en el cas del francoprovençal, posem per cas, d'una influència dialectal o de l'altra, al sud i al nord. La posterior divisió administrativa de l'Estat espanyol en províncies, amb la intenció de trencar potser aquella unitat dialectal, va ser la primera pedra de toc que va servir per a aquell intent, però sense aconseguir que ni una «província» (Tarragona amb les Terres de l'Ebre) ni l'altra (Castelló amb els Maestrats, els Ports de Morella i la Tinença de Benifassà) se separessin tant perquè es puga afirmar que a una banda i a l'altra del riu de la Sénia es parlés una «llengua» diferent. Aquest estat de coses va propiciar que tant una zona (la «catalana») com l'altra (la «valenciana») es decidissin per una varietat diatòpica comuna, amb petites diferències, observades també a les zones lingüístiques esmentades (francoprovençal, retoromànic, etc.).

Ja fa molts anys, vam proposar per a la varietat diatòpica tortosina una partió en dues branques o subdivisions, que anomenàvem *tortosí septentrional* i *tortosí meridional*,²³ i ho plantejàvem llavors com una hipòtesi de treball sorgida de les

23. El primer treball nostre en què es fa referència a aquesta etiqueta és «El tortosí septentrional», publicat en 1986 a les *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Gimeno Betí, 1986).

nostres experiències de camp, a partir de les enquestes dialectals dutes a terme per a la consecució de la nostra tesina (1982) i la posterior tesi doctoral (1989). De llavors ençà, hem anat fent servir en diversos treballs nostres aquesta subdivisió del tortosí, no sempre amb una recepció positiva per part dels nostres col·legues de recerca. Ara i ací, intentem fer-ho sota la cobertura de les investigacions d'alguns romanistes, els quals van iniciar aquesta mena d'estudis, que han anat publicant al llarg dels més de cent cinquanta anys d'existència de recerca dedicada a les varietats diatòpiques de llengües i dialectes romànics diferents, sobretot en aquells que presenten més dificultats a l'hora de decidir-ne una fragmentació, com hem intentat de demostrar en els paràgrafs anteriors.

La nostra proposta és coneguda pels investigadors que han dedicat i dediquen, cada vegada amb més empenya, esforços amb vista al coneixement del parlar d'aquesta zona a cavall entre Catalunya i el País Valencià. Per tant, no l'expliquem ací (remetem el possible lector d'aquest treball a la bibliografia), però sí que en dibuixarem un esquema pràctic i senzill, tal com hem fet en el cas de l'engadinès, que hem exposat més amunt.

També el tortosí fou aviat objecte d'anàlisi per part dels estudiosos de la nostra llengua, tal com passà al principi amb els dialectes romànics. En concret, mossèn Alcover en va fer comentaris i, més endavant, Barnils, Badia i Veny van destinar-hi treballs, per esmentar-ne tan sols els iniciadors, puix que no és la nostra intenció fer la nòmina dels estudiosos que hi han dedicat treballs posteriorment.

Seguint l'esquema de l'engadinès, el tortosí també presenta unes solucions que són generals per a les dues branques i unes altres de pròpies de cada branca.

Trets lingüístics comuns en tortosí

— El procés de fricativització del so [d͡z] fins a esdevenir el fonema /z/, tot passant per l'estadi intermedi [jz].²⁴ Aquest tret és compartit pel català nord-occidental i pel tarragoní, cosa que no és obstacle perquè es tracti d'una característica pròpia i significativa del tortosí, com tampoc no ho són alguns trets de l'engadinès o del romanx alhora compartits pel francès o per l'occità.

— El manteniment dels derivats llatins -ATA i -ATOR: llatí vulgar *VĪCĀTA > *vegada* [beɣáða], llatí LABORATŌREM > *llaurador* [ɫawraðó].²⁵

— L'elisió de -r final absoluta de mot en infinitius, substantius, adjectius i adverbis.²⁶

24. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 173-175.

25. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 175.

26. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 175-176.

- Reducció a [a] en gran part de la zona en tots els segments fonètics començats per /e/.²⁷
- Desinència -o de primera persona del singular del present d'indicatiu en verbs de la primera conjugació: *canto, parlo*, etc.²⁸
- Aparició de l'increment -iga, -ega del present de subjuntiu dels verbs de la tercera conjugació.²⁹
- Coincidència de les persones quarta i cinquena del present de subjuntiu amb les de l'imperfet de subjuntiu.³⁰
- Reducció a -es, -igués de les desinències modernes -és (primera i segona conjugacions) i -ís (tercera conjugació) a la primera i la tercera persones, així com una certa alternança -és/-essa que distingeix la primera i la tercera persones.³¹
- Grau doble en els demostratius i en els adverbis davant el grau triple del valencià general.³²
- Manteniment dels articles determinats masculí singular i plural arcaics *lo* i *los*.³³

Alguns trets lingüístics del tortosí septentrional

L'anomenat *tortosí septentrional* s'estén bàsicament per les comarques del Baix Ebre i el Montsià, tot i que en realitat el límit amb el català nord-occidental és format per un feix d'isoglosses.³⁴

Entre les característiques lingüístiques que distingeixen el tortosí septentrional, trobem:

- Grups amb una líquida com a primer element: quan la *l* va seguida de consonant es manté: *CALCĒA > calça*, etc., però quan la *l* va precedida de les vocals *a*, *o*, *u* llavors vocalitza en *u* en alguns casos. Aquest fenomen era freqüent en català antic. En tortosí septentrional trobem molts casos d'aquesta vocalització quan la consonant següent és labial: *paupar, paupada, bauba, astuvià, ascaufar, aube* (per *àlber*), etc. En els mots procedents de l'àrab andalusí començats amb l'article *al-*, la vocalització és general: *aufals, aubarda, aufàbiga/aufàbrega, aubergínia, aubercoc, Aufara, aubarda*, etc.³⁵

27. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 176-177.

28. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 177-179.

29. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 179.

30. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 179-181.

31. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 181.

32. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 181-182.

33. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 182-183.

34. Vegeu els interessants treballs d'Olga Cubells Bartolomé i de Mar Massanell Mesalles, entre els més destacats. Respecte al tortosí septentrional i el meridional, podeu consultar els treballs d'Àngela Buj Alfara i de Carles M. Castellà Espuny.

35. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 184.

— La s llatina en posició inicial es conserva en tot el català. Ara bé, si és seguida per vocal palatal, tendeix a palatalitzar-se. En tortosí septentrional hi ha casos de palatalització (i africació alhora): *ximple*, *ximplada*, *xixanta*, etc.³⁶

— El grup romànic DY, procedent de les terminacions llatines -TĪCU, -DĪCU, precedit de vocal, s'articula [dʒ] (ortografiat *tj/tg*) en tot el català llevat del valencià apitxat i en alguns casos del barceloní, que pronuncien [tʃ]. El tortosí septentrional segueix la regla general de no ensordiment i s'articula amb africada: FORMATĪCU > *formatge* [formádʒe], MEDĪCU > *metge* [medʒe], etc.³⁷

— En els mots acabats en un grup de consonants, quan s'hi afegeix -s, hom sol elidir l'oclusiva immediata a la -s, com en la major part del català: *camp*s [kámps], *vent*s [béns], *alt*s [áls], *sord*s [sórs], *part*s [párs], etc. També presenten alternança de pronunciació els grups -sts: *post*s [póts]. Els masculins acabats en -st solen fer el plural en -stos: *test* > *tests* > *testos*, *trist* > *trists* > *tristos*, *vist* > *vists* > *vistos*, etc.³⁸

— Les formes *vostè* i *vós* es fan servir en lloc de *tu* quan es vol expressar defereència envers una persona. Cada vegada més, *vostè* va arraconant *vós*, paral·lelament al que ocorre en la major part del català.³⁹

— En les persones quarta i cinquena del present de subjuntiu dels verbs en -ir, s'han creat en tortosí septentrional unes formes anàlogues (probablement, dels verbs que tenen velar) -*iguem*, -*iguet*, que, posteriorment, s'han propagat a les altres persones (primera, segona i sisena): *pòrtiga/pòrtiguet*, *súrtiga*, *fàtiga*... i, fins i tot, en verbs que no presenten velar: *vínguiga*, *vúlguiga*, etc.⁴⁰

— El lèxic també presenta particularitats pròpies en el tortosí septentrional: *acotxar-se* 'ajupir-se', *carretell* 'bota de vi petita', *esgolf*a 'golfa', *murri* 'esquerp', *verós* 'fruita que encara no és madura', *empeder* 'propens a una malaltia', *ideós* 'maniós, que té idees fixes', *malgarbat* 'malforjat', *mal de masclí* 'mal de ventre molt fort, còlic intestinal', etc.⁴¹

Alguns trets lingüístics del tortosí meridional

El límit dialectal entre el tortosí septentrional i el meridional ve marcat per la isoglossa de manteniment de /d/ provinent de -ATA. Els trets lingüístics que representen el tortosí meridional són els següents:

— El procés de fricantització de [dʒ] > [ʒ], que en tortosí comú és intervocàlic, en meridional es troba també en les posicions inicial i intervocàlica. Val a dir que

36. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 184.

37. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 184.

38. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 184.

39. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 184.

40. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 184-185.

41. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 185.

la realització [ʒ] en posició postconsonàntica és molt estranya i se'n registren pocs exemples.⁴²

— El procés de desafricació del fonema /ʃ/ realitzat [jʃ], fins a esdevenir [jʂ] o [js].⁴³

— Elisió de /d/ procedent de -ATA: *vegada* [beɣâ], etc.⁴⁴

— Manteniment del morf -o de present de subjuntiu. De distribució irregular pel que fa a les persones verbals, mirarem de fer una mena d'esquema dels verbs de la primera conjugació. Aquest morf ocupa un espai geogràfic que abraça des de la comarca del Montsià (les tres localitats més meridionals: Sant Joan del Pas, els Valentins i la Sénia) fins a la Plana de l'Arc (les Coves de Vinromà):

- Es manté a les persones primera, segona, tercera i sisena en dotze localitats: Sant Jordi del Maestrat, la Jana, Alcalà de Xivert, Peníscola, Sant Mateu del Maestrat, Càlig, Castell de Cabres, el Boixar, Fredes, el Bellestar, Cincorres i Villoses.

- Es manté a les persones segona, tercera i sisena en sis localitats: Canet lo Roig, Torredarques, Pena-roja, Beseit, Sorita i Herbers.

- Es manté a les persones primera, segona i sisena en dues localitats: Sant Rafel i la Mata.

- Es manté a les persones primera i sisena en tres localitats: Sant Joan del Pas, la Sénia i Cervera del Maestrat.

- Es manté tan sols a la primera persona en sis localitats: els Valentins, Benicarló, Morella, Vilafranca, Albocàsser i les Coves de Vinromà.

- Es manté solament a la tercera persona en una localitat: el Portell.⁴⁵

— Manteniment del plural arcaic en -s en mots acabats en -st: *vist* > *vists*, *trist* > *trists*, *test* > *tests*, etc.⁴⁶

— En el lèxic, destaquem uns quants lexemes de mostra. Amb una certa seguretat: *el mal blanc*, *tos d'ascanessia*, *garrit*, *dolent* 'malalt', *buanya*, *acatxapat*, *ser-racaps*, *estalzí*, *revoldre el cafè*, *calabruixí* i *camí ligallo*.⁴⁷

LLUÍS GIMENO BETÍ
Universitat Jaume I
Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

42. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 185.

43. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 185.

44. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 185.

45. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 185-186, i un treball inèdit de morfologia verbal: «Per a la història de la morfologia verbal de la comarca del Baix Maestrat: present i imperfet de subjuntiu (verbs en -ar, -er i -ir), que apareixerà a la revista del Centre d'Estudis del Maestrat.

46. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 186-187.

47. Cf. GIMENO BETÍ (1991), p. 188-189.

BIBLIOGRAFIA

- ALINEI, Mario (1984). *Lingua e dialetti: Struttura, storia e geografia*. Bolonya: Il Mulino. (Studi Linguistici e Semiologici; 24)
- ASCOLI, Graziadio Isaia (1873). «Saggi ladini». *Archivio Glottologico Italiano* (Roma; Torí; Florència: Ermanno Loescher), vol. 1, p. 1-556.
- BADIA I MARGARIT, Antoni (1951-1952). «Pierre Gardette (1941), *Géographie phonétique du Forez*, Macon, 288 p. + 2 mapes i *Études de Géographie morphologique sur les parois du Forez*, Macon, 82 p.» *Estudis Romànics*, vol. 3 (1951-1952), p. 269-270.
- BEC, Pierre (1971). *Manuel pratique de philologie romane*. Tom II. París: A. & J. Picard.
- CORBERA POU, Jaume (1996). «Dialecte i llengua: la distinció saussureana i la realitat sociopolítica». A: HENRÍQUEZ SALIDO, Ma. do Carmo (ed.). *Actas do IV Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza. Em homenagem a Ferdinand de Saussure. Vigo, 28 outubro a 1 novembro 1993*. Orense: Associação Galega da Língua, p. 371-377.
- CORTELAZZO, Manlio (1980). *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana, I: Problemi e metodi*. Pisa: Pacini.
- GIMENO BETÍ, Lluís (1986). «El tortosí septentrional». A: *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Tarragona-Salou, 1-5 octubre 1985. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 619-632.
- (1991). «El tortosí. Extensió i característiques dialectals». A: *A Sol Post: Estudis de Llengua i Literatura*. Vol. 2. Alcoi: Marfil, p. 171-192.
- LAUSBERG, Heinrich (1970). *Lingüística romànica*. Vol. I. Madrid: Gredos. (Biblioteca Románica Hispánica. III, Manuales; 12) [Títol original: *Romanische Sprachwissenschaft*. 2a ed. rev. Berlín: Walter de Gruyter, 1963]
- NIGRA, C. (1878). «Fonética del dialetto di Val-Soana (Canavese)». *Archivio Glottologico Italiano* (Roma; Torí; Florència: Ermanno Loescher), vol. 3, p. 1-52.
- TAGLIAVINI, Carlo (1973). *Orígenes de las lenguas neolatinas: Introducción a la filología romance*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica. [Títol original: *Le origini delle lingue neolatine: Introduzione alla filologia romanza*. 5a ed. Bolonya: Casa Editrice Prof. Riccardo Pàtron, 1969]
- VIDOS, Benedek Elemér (1973). *Manual de lingüística románica*. Madrid: Aguilar. [Traducció espanyola de F. de B. Moll de la versió italiana *Manuale di linguistica romanza*, Florència, 1959]